

DİNİ-KÜLTÜREL PERSPEKTİF VE SOL EL TABUSU: BENGALCE KONUŞAN İNSANLARIN ÜRETTİĞİ KONTROLLÜ EL HAREKETLERİNİN AÇIKLAMASI*

Religio-Cultural Perspective and Left Hand Taboo: A Description of Controlled Hand Gestures Produced by Bengali Speaking People

Hâkim ARİF

Çeviren: Tuğba AYDOĞAN*

ÖZET

Egemen bir sosyo-kültürel ve manevi görüngü olan din, tüm dünyada kendiliğinden gerçekleşen insan faaliyetlerini farklı şekillerde kontrol eder. Ayrıca kutsal kitapların göz ardı ettiği sosyal gelenekleri, görenekleri ve insan davranış kalıplarını ve bunlardan türetilen kuralları ve yasaları da yasaklamaktadır. Önde gelen sosyal kurumlardan biri olan din, bir toplum içindeki inananlar tarafından izlenecek farklı kodları yürürlüğe koymaktadır. Bu tür sosyal kodlar bazen psikolojik durumları, özellikle farklı bilişsel uygulamaları çok yönlü bir şekilde kısıtlar. Böylece din, insan zihnini ve sosyalleşme sürecini azami ölçüde kontrol etmek amacıyla farklı toplumsal düzenleri tanımlar ve pekiştirir. İnsanların nöro-bilişsel motor davranışlarının bir tezahürü olan jestler, dünyanın birçok yerinde bu tür kuralcı din kodları tarafından denetlenmektedir. Bengalce konuşulan bölgede, İslami kurallar ve yasalar, kamusal işlevlerde el hareketlerini, özellikle de sol elin hareketlerini çok kaba bir davranış olarak ele alır. Bu bölgedeki insanlar, bu tür dini kuralları takip etme yöntemi olarak, bu elin hareketlerini farklı sosyal ve dini faaliyetlerde çok kuvvetli bir şekilde kontrol etmektedir. Bazen, dini değerlerin ve geleneklerin baskısı nedeniyle, halka açık yerlerde yapılan sol el hareketlerinden - bir tür kendiliğinden olan bilişsel tahrik- kaçınmaları gerekir. Bu makale, hem Bengalce konuşan insanların sol el tabularının doğasını hem de sol elin jest üretimi esnasında kısıtlı zamansal ve uzamsal oranlar ile kontrollü kullanımını incelemektedir.

Anahtar Kelimeler: Sol El Tabusu, Tabu, Jest ve Biliş, Sol El, Bilişsel Kontrol.

ABSTRACT

Religion, a dominant socio-cultural as well as spiritual phenomenon, controls spontaneous human activities in different ways all over the world. It also prohibits

* Makalenin orijinal künyesi: Arif, Hâkim (2010). "Religio-Cultural Perspective and Left Hand Taboo: A Description of Controlled Hand Gestures Produced by Bengali Speaking People". *68 Signs Roland Posner A Semiotic Mosaic*. (Ed. Fricke, Ellen & Voss, Maarten). Tübingen: Stauffenburg Verlag, 557-568.

* Doktora Öğrencisi. Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı ABD-Çanakkale. E-posta: xtbx88@gmail.com. Orcid ID: 0000-0003-1169-6245.

social traditions, customs, and human behavioral patterns which are disregarded by the holy books as well as the rules and laws derived from these. As one of the leading social institutions, religion brings different codes into force to be followed by the believers within a society. Such social codes sometimes restrain their psychological states, especially different cognitive practices, in multifarious ways. Thus religion always defines and reinforces different social orders with a view to controlling, to the maximum extent, the human mind and the process of socialization. Gesture as a manifestation of neuro-cognitive motor behavior of human beings is also moderated by such prescriptive codes of religion in many parts of the world. In the Bengali-speaking area, Islamic rules and laws treat hand gestures, especially the movements of the left hand, in public functions as very rude behavior. People in this region, as a method of following such religious inscriptions, overwhelmingly control the movements of this hand in different social and religious activities. Sometimes they need to avoid publicly performed left hand gestures—a form of spontaneous cognitive incitement—due to the pressure of religious values and customs. This paper examines the nature of left hand gestural taboos of Bengali speaking people as well as very controlled usage of the left hand with limited temporal and spatial proportions while producing gestures.

Keywords: Left Hand Taboo, Taboo, Gesture and Cognition, Left Hand, Cognitive Control.

Jest ve Bilış: İlişkisel Bir Yaklaşım

Jest, canlı bir varlığın “beden dili” (McNeill, 1992) ile gerçekleştirdiği bir iletişim sürecini ifade eder. O, konuşma yönteminin görsel biçimi olarak bir görüntü sinyalinin gönderenden dinleyiciye, beklenen iletişimi sağlayacak şekilde iletir. Armstrong ve diğerleri (1995) hareket sürecinin üç farklı görüngü içerdiğini tasvir etmektedir: göstergebilimsel, dilsel, kas ve sinirsel faaliyetler. Daha özel bir ifadeyle jest, belirli vücut bölümlerinin aynı anda nörolojik etkinleşmesine ve kas hareketine bir cevap olarak bedensel tepki gösterir. Bunun yanı sıra o, iletişimsel bir olayın gerçekleşmesi amacıyla bir semiyoz -işaret sürecinin bir yönü- içerir.

Daha erken bir evrede jest, konuşmadan bağımsız bir eylem olarak kabul edilirdi. Dilbilimciler, özellikle Chomsky (1972), jest ve ona eşlik eden konuşma arasında anlamlı bir ilişki olmadığını iddia eden bir “jest-konuşma bağlantısızlığı yaklaşımı” önermişlerdir. Chomsky'nin görüşüne daha sonraları Kendon, McNeill ve “jest-konuşma bağlantısı yaklaşımı”nı benimsemiş olan diğerleri tarafından meydan okundu. Kendon (1986) el jestlerinin özellikle de jestlerle anlatımın, iletişim sürecinin tamamen anlamlı olamayacağı iletişimsel olaylar hariç her iletişimin önemli bir

parçası olduğunu onaylamaktadır. Yeni ufuklar açan *Hand and Mind* [El ve Zihin] (1992) adlı kitabında McNeill, konuşma ve jestin kişinin kastını ifade etmek için işbirliği yapması gerektiğini savunuyor. Buna göre McNeill ve meslektaşları, jest ve konuşmanın, insan iletişiminin aynı ifade anına katılan iki tür iletişimsel bileşen olduğuna da işaret ediyorlar (McNeill ve Pedelty, 1995). Bu bilgilere ek olarak, yakın zamanda jest çalışmaları kapsamında yürütülen bazı önemli araştırma projeleri, Chomsky'nin eski hipotezinin yanlış olduğunu göstermiştir. Onlar, araştırma bulgularında sadece jest ve insan bilişi arasında ilişkiyi kurmakla kalmayıp, aynı zamanda “gerçek konuşma dili üretiminin daima fiziksel ortamlarda gömülü bir el hareketi tarafından gerçekleştirilen çok modlu bir süreç olduğunu” savunmaktadırlar (Sweetser, 2007: 201). Bu nedenle, “jest-konuşma bağlantısı yaklaşımı”nın öne çıkan görüşüne göre, jestin konuşmayla birlikte bileşenlerden biri olduğu zaman, insan anlam verme süreci, bir çeşit binoküler vizyondur (McNeill, 1992) ve bu bileşenin araştırılması, dil sistemlerinin doğası hakkında yeni bir kavrayışa yol açmaktadır. Böyle bir yaklaşım, bilişsel dilbilimcileri, psikologları ve jest çalışma teorisyenlerini dilbilimsel üretim ve kavrama sırasında bilişsel sürecin doğası hakkında bir bilgi kaynağı bulmak amacıyla “Jest ve İnsan Bilişi”ne ilişkin soruşturma ışığını yansıtmaya teşvik eder (Sweetser, 2007; GoldinMeadow, 2003; McNeill, 2000).

Kontrollü Bengalce El Hareketlerinin Açıklaması

Dünyanın her yerindeki insanlar benzer el yapısı kalıplarına sahip olduğundan beri, üç orijinal oluşum evresinde (yükselen ve hareket eden el, inme ve geri çekme) el hareketlerinin hem zamansal hem de uzamsal el oranları açısından aynı ölçümleri yapmaları beklenir (Kendon, 1980). Farklı etno-kültürel kimlikler ve sosyo-bölgesel çeşitlilikler, dünyadaki kültürler arasındaki el hareketlerinin yeni ışıklarını, boyutlarını ve şekillerini görmemizi sağlar. Bir bölgenin sosyo-kültürel benzersizliğini belirleyen farklı bölgesel değişkenler, sosyal faktörler ve kültürel eserler; insanları farklı el hareketi performansı üretmeye motive eder (Haviland, 2000; Duncan, 2001; Núñez and Sweetser, 2006). Ayrıca, “sözsüz davranış” olarak ifade edilen el hareketleri sınıf, aile veya bireylere göre değişiklik gösterir (Ekman and Friesen, 1969).

Bangladeş'te, İslam (toplam nüfusunun% 85'inin dini) birbirleriyle etkileşim kurmak için sık sık ürettikleri sözel ve sözel olmayan davranışlar da dâhil olmak üzere, mensuplarının yaşam tarzını büyük ölçüde etkiler. Din, bu kültürdeki en aktif güçlerden biri olarak çalıştığı için, doğa ve çeşitli el hareketleri türleri de, yaşamları boyunca dinin talimatları ile

kontrol edilir. Daha ayrıntılı olarak, Bengalce konuşan insanların hem sol hem de sağ el hareketleri, İslam'ın yerleşik kurallarından etkilendiği için farklı uzamsal-zamansal oranlara ve şekillere sahiptir. İslam, özellikle nesne veya eylemlerin gösterilmesinde ve insanlarla selamlaşmada, sol ellerin hareketlerine bazı kısıtlamalar getirir. El hareketlerinin mevcut doğası, özellikle Müslümanların egemen olduğu Bengalce konuşan insanların sol el hareketleri tabuları, aşağıdaki kavramsal çerçevelerin bakış açısıyla açıklanabilir: a. Dini-kültürel değerlerle bilişsel kontrol, b. Sol el hareketlerini kontrol etmek için konuşmacının iç motivasyonu, c. Tabu nötrlemesi, ç. Sol elle yön göstergesi, d. Sol el hareketlerinde daha az yer ve zaman kullanımı.

Yukarıdaki görüngülerin, azınlıktaki diğer dinlere mensup insanların, örneğin, Bangladeş'teki Hinduların, Hristiyanların ve Budistlerin el hareketleri sırasında da gözlemlenebilir olduğunu belirtmek gerekir. Çünkü ülkedeki ana din olan İslam, çoğu zaman bu diğer dinlerin takipçilerinin yaşam tarzlarını birçok boyut ve yolla etkiler.

Dini-Kültürel Değerlerle Bilişsel Kontrol

Bangladeş'teki inançlı Müslümanlar, hayatlarının her aşamasında İslami değerleri ve kuralları katı bir şekilde takip etmektedirler. Bilinen İslam yasalarına göre, günlük yaşamın bazı faaliyetlerini gerçekleştirirken, özellikle diğer insanlara bir şeyler teklif etmek, selamlaşmak ya da beslenmek için sol el hareketleri kesinlikle önerilmez. Böylece insanlar, kamusal alanda bağımsız sol el hareketlerini her zaman kontrol etme eğilimindedirler. Sol el hareketlerinin böyle bir kontrol egzersizi, evde çocukluktan itibaren ebeveynler tarafından başlatılır. Çocuklara sol ellerini kullanmamaları özel talimatlarla öğretilir, çünkü bu durum toplumdaki kaba davranışı ifade eder (Bk. Şekil 1).

Şekil 1: Bir şeyi belirtmesi için sağ elini kullanması talimatı verilen bir çocuk.

Buna ek olarak, Bengalce konuşma alanında bir çocuğun solak olduğu tespit edilirse, aile üyeleri çocuğun kullandığı eli soldan sağa değiştirmek zorunda kalır. Bu toplumdaki insanlar solaklığı, bir çocuğun genel büyümesinde özellikle de bilişsel ve entelektüel gelişimindeki olumsuz göstergelerinden biri olarak görürler. Bu süreç beklenen sonucu elde edene kadar devam eder. Corballis (2002) bizlere, dünyadaki birçok toplumda çocukların bir şeyleri işaret parmağıyla göstermelerinin ebeveynleri tarafından vazgeçirildiğini çünkü bu tür kendiliğinden gelişen performansın kaba bir davranış olarak kabul edildiğini bildirir. Yani; aile üyeleri tarafından el hareketlerini kontrol etmek için yapılan girişimler, özellikle çocukların el alışkanlıklarını soldan sağa değiştirmek, parmakla işaret ederek bir şeyi belirtmekten vazgeçirmek ve sol elin serbest kullanımını kontrol etmek “bilişsel kontrol” olarak adlandırılmıştır.

“*Bilişsel kontrol*” süreci (iletişim amacıyla sol hareketin kısıtlı kullanımı), Bangladeş’te çok tipik bir olgudur. Örneğin, sol elini kullanan biri bir bardaktan su içmeye başlarsa, öncelikle bu faaliyetten kaçınması istenir, aksi takdirde ondan “Allah memnun olmaz” (Bk. Şekil 2).

Şekil 2: Sağ elle su içmek.

Çocukların dili ve diğer bilişsel gelişimleri söz konusu olduğunda, bu tür sağlıksız kontrol egzersizleri zaman içinde fazlasıyla olumsuz çıktılara neden olur. Daha özel bir ifadeyle, uzun vadede disleksi, disgrafi ve alexia gibi farklı nöro-bilişsel bozukluklardan şikâyetçi olabilirler.

Sol El Hareketlerini Kontrol Etmek İçin Konuşmacının İç Motivasyonu

Her ne kadar jest beynin belirli kortikal bölgelerinde üretilse de (Corballis, 2002), insanlar kültür yoluyla bilinçli fakat gayri resmi bir öğrenme süreciyle jest tekniklerine ulaşırlar. Posner (2002), insanların jestlerinin nadiren doğuştan gelen hareket modellerine daha ziyade öğrenilmiş olanlara dayandığını belirtir. Sol el hareketinin açık dini

tabularına yanıt olarak, Bangladeş'teki konuşmacılara tüm kamu işlevlerini yerine getirmeleri için sağ eli kullanmaları bilinçli olarak öğretilir. Sonuç olarak, yaşamın başından itibaren sol el hareketlerinden ziyade sağ el hareketlerini keşfedilmesi için dahili bir motivasyon mekanizması geliştirirler. Bilinçaltındaki bu mekanizma, konuşmacıları sağ el hareketi yapmaları için oldukça etkiler. Bu sürecin bir parçası olarak, liderler ve hatipler kamusal alanda sağ ellerinin işaret parmağını kullanırlar (Bk. Şekil 3) ve öğretmenler genellikle sınıfta sağ el faaliyetleri gerçekleştirirler. Bu nedenle, işportacılar ve dağıtıcılar, sokaklarda ve ofislerde ayrı ayrı nesnelere ve el ilanlarını dağıtmak için sağ ellerini kullanırlar. Aslında, Bangladeş'te her türlü resmi ve kamusal işlevi sağ elini kullanarak yapmak çok kibar bir davranış biçimi olarak kabul edilir.

Şekil 3: Ulusun Babası Bangabandhu Sheikh Mujibur Rahman'ın sağ elinin işaret parmağını kullandığı ünlü 7 Mart Söylevi.

Tabu Nötrlemesi

Tabuların (yasaklanmış faaliyetler, olaylar veya kelimeler) kullanıcılar tarafından kısa bir süre için tehlikeye atıldığı sürece “tabu nötrlemesi” denir. Bu kavramdan ilk olarak Kita'da ve Essegbey'in “Left-Hand Taboo on Direction-İndicating Gesture in Ghana: When and Why People Still Use Left-hand Gestures” [Gana'da Yön Gösteren Jest Üzerine Sol El Tabusu: İnsanlar Ne Zaman ve Neden Hala Sol El Hareketlerini Kullanıyor?] adlı makalesinde bahsedilmektedir. Bu makalede yazarlar, özellikle yön göstermede sol el tabularının doğasını ve Gana'da sol elin kısıtlı kullanımını nötrlemek için uygulanan teknikleri açıklamaktadır. Ayrıca makalede, Gana'daki Ewe dili konuşan, eğer sağ el nesne taşımakla meşgulse veya yemekten dolayı kirliyse yön belirtmek için genellikle sol elin kullanılmasına izin veren bölge halkı vurgulanır. Bangladeş'te yukarıda bahsedilen durum, Müslüman halkın İslami kural

ve kanunların yönergesi tarafından yasaklanan sol el hareketi tabularını nötrlemek için aynı tekniği kullanması sebebiyle de meydana gelir. Aslında, sol el tabularını etkisiz hale getirmek için iki teknik kullanılır. İlk olarak, sol el ile gerçekleştirdikleri her türlü faaliyeti için özür dilemeleri gerekir. Örneğin, eğer sağ el meşgulse ya da bir eylemi düzgünce gerçekleştirmeye uygun değilse, insanlar aşağıdaki ifadelerden birini söyleyerek hem nesnelere kabul etmek hem de teslim almak için sol ellerini kullanabilirler: 1. *Sol elimi kullandığım için özür dilerim çünkü sağ elim meşgul veya kullanıma uygun değil.* 2. *Lütfen sol elimi kullandığım için kusura bakma.*

Burada belirtilen ifadeler, Bengalce konuşulan bölgelerdeki dini değerlerin dayattığı bir toplumsal yanlış davranış kavramı olan sol eli kullanımının olasılığını düşürmek için tabu nötrleme sürecinin bir aracı olarak dikkate alınabilir. Söz konusu cümlelerin her ikisinde de “sol el” ifadesi söylenirken, insanlar sol elini eş zamanlı olarak muhatabına iletir. Bir jest süreci içerisinde “sol” kelimesinin hem söylenilmesi hem de sol elin kendiliğinden hareket etmesi, jest ve konuşmaya insan iletişiminin entegre bir sistemi olarak bağlantılı bir yaklaşımla göz önüne alınmaktadır (Kita, 1998; McNeill, 1992). Bazen birisi herhangi bir nesneyi değiştirmek için sol elini muhatabına sunarsa, aynı zamanda sol el hareketi tabusunu nötrleyebilmek için sağ el avucunu ileriye doğru sol elinin dirseğinin altına koyar (Bk. Şekil 4).

Şekil 4: Tabu nötrlemesinin ikinci tekniği ile birine bir şey vermek.

Bengalce konuşulan bölgelerde tabu nötrlemesi kavramı, iletişim sürecinde beklenen geribildirim her zaman ortaya çıkarmaz. Daha özel olarak, insanlar, yukarıda belirtilen affedilebilir ifadeler kullanılsa bile sol elin hareketlerini olumlu bir şekilde kabul etmezken, selamlaşma (Bk. Şekil 5), yeme veya besleme gibi bazı özel faaliyetler gerçekleştirir.

Şekil 5: Sağ el ile bir tür selamlama biçimi.

Bangladeş'te yukarıda belirtilen olaylarda sol eli kullanmak ciddi bir kötü davranış olarak kabul edilir.

Sol Elle Yön Göstergesi

Dünyadaki diğer tüm kültürel ortamlarda olduğu gibi, Bengalce konuşulan bölgede de yolun yönünü ve evin konumunu göstermede el hareketi faaliyetleri yaygın bir şekilde kullanılır. Bu faaliyetlerde sol elin kullanılması Müslüman toplumlarda bile olumsuz bir etki göstermemesine rağmen (Bk. Şekil 6), Gana'nın Ewe dili konuşulan bölgesinde tabu nötrlemesi olmaksızın doğrudan tabu olarak ele alınır (Kita ve Essegbey, 2003). Aslında, dini kuralların veya talimatların bulunmaması nedeniyle, insanlar sık sık her iki elini de güzergâhın yönünü, bir evin konumunu veya görünür ancak uzak yerlerdeki kişileri, nesnelere, olayları veya eylemleri belirtmek için kullanırlar.

Şekil 6: Uzaktaki sarayı sol elle göstermek (Kaynak: Daily Amar Desh, Dakka, Tarih: 24 Nisan 2010).

Daha da önemlisi, Bangladeşli Müslüman insanlar çoğunlukla bu tür faaliyetleri gerçekleştirmek için her iki ellerinin işaret parmağını kullanırlar.

Sol El Hareketlerinde Daha Az Yer ve Zaman Kullanımı

Yukarıdaki tartışma, Bangladeş'teki Müslüman topluluğun günlük faaliyetlerindeki sol el hareketlerinin sınırlı ancak tamamen yasaklanmamış kullanımını göstermektedir. Aslında, sol elin kamuya açık şekilde kullanılmasında bazı dinsel-kültürel kısıtlamalar olduğu için, insanlar bu hareketleri nadiren ilgili alanlarda ve faaliyetlerde kullanırlar. Aynı zamanda sol elin rastgele kullanılması ile ilgili bazı farklı senaryolar ortaya çıkmaktadır. Örneğin, arkadaşlarıyla dedikodu yapan ya da kendisiyle aynı yaştaki kişilerle gayri resmi konuşmalar yapan insanlar, sol ellerini sağ elleriyle birlikte hareket ettirirler. Bununla birlikte, sağ el hareketleriyle kıyaslandığında, hareket tekniklerinde hem mekânsal hem de zamansal görünümünden açısından açıklanabilecek çok kontrollü bir sol el hareketleri modeli ortaya çıkmaktadır. Mekânsal mahaller açısından, Bangladeşli Müslüman insanlar eş konuşma performanslarında, hem sol hem de sağ eller için aynı uzunlukta yatay boşluklar kullanırlar (Bk. Şekil 7).

Şekil 7: Eş-konuşma jestinde yatay hizalama açısından el hareketi.

Yatay hizalamanın aksine dikey hizalama hareketi sırasında, konuşmalara karşı kibar bir yaklaşım sürdürmek amacıyla sağ ellerini sol muadillerinden önemli ölçüde daha fazla kaldırırlar (Bk. Şekil 8).

Şekil 8: Eş-konuşma jestinde dikey hizalama açısından el hareketi.

Diğer yandan insanlar, zamansal yön ile ilgili olarak resmi görüşmelerde, selamlaşmalarda ve yönlerin gösterilmesinde ‘sağ ellerini önce, sol ellerini sonra’ hareket ettirirler. Bahsedilen sol ve sağ el hareketlerinin uzamsal ve zamansal kalıpları, Bangladeşli Müslüman topluluğunun üyeleri tarafından gerçekleştirilen her türlü iletişimsel faaliyette aynı değildir, özellikle gayri resmi otumlarda, aile ortamında dedikodu yaparken, kendiliğinden hikâye anlatımında ve farklı duygusal bağılıklarda... Kimlik ile ilgili olarak jest, beynin kortikal adıl verilen belirli bir bölgesinde düzenlenen insan bilişsel sürecinin çıktısı olarak kabul edilir, oysa din, zamanla gelişen bir sosyo–ruhsal faktör olarak görülür. Muhtemelen, bu iki özdeş olmayan insan olgusu iki farklı sosyo–kültürel işlev sergilemektedir; sözsüz anlatım performansı ve tüm dünyada sırasıyla hem ruhsal hem de ritüelistik faaliyetleri teşvik etmek. Fakat Bangladeş’te baskın bir toplumsal güç olan din, insanların el hareketi faaliyetlerini uzun zamandır etkilemekte ve neticede farklı bilişsel teşvikleri birçok yönden ve farklı boyutlarda kontrol etmektedir.

Kaynakça

- Armstrong, D. F., Stokoe, W. C. & Wilcox, S. E. (1995). *Gesture and the Nature of language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Chomsky, N. (1972). *Language and Mind*. New York: Harcourt Brace Jovanovich.
- Corballis, M. C. (2002). *From Hand to Mouth; The Origins of Language*. Princeton and Oxford: Princeton University Press.
- Duncan, S. (2001). “Perspective on the co-expressivity of speech and co-speech gestures in three languages”. In *Proceedings of the 27 th Annual Meetings of the Berkeley Linguistics Society*. Berkeley CA: The Berkeley Linguistic Society.
- Ekman, P. & Friesen, W. (1969). The Repertoire of Nonverbal Behavior: Categories, Origins, Usage, and Coding. *Semiotica* 1: 49-98.
- Goldin-Meadow, S. (2003). *Hearing gesture*. Cambridge MA: Harvard University Press.
- Haviland, J. B. (2000). “Pointing, gesture space and mental maps”. *Language and Gesture*. (Ed. McNeill, D.). Cambridge: Cambridge University Press, 13-46.
- Kendon, A. (1980). “Some considerations for a theory of language origins”. *Man*, 26: 199-221.

- Kendon, A. (1986). "Some reasons for studying gesture". *Semiotica*, 62,1-2: 3-28.
- Kita, S. & Essegbey, J. (2004). "Left-hand taboo on direction-indicating gestures in Ghana: When and why people still use left-hand gesture". In Rector, M. et al. (eds.) *Gesture. Meaning and Use*. Universidade Fernando Pessoa, 301-306.
- Kita, S. (1998). "Expressing Turns at an Invisible Location in Route Direction: The Interplay of Speech and Body Movement". In Hess-Lüttich, E. et al (eds.) *Sign & Space. Raum & Zeichen*. Tübingen: Gunter Narr, 160-172.
- McNeill, D. & Pedaelty, L. L. (1995). "Right Brian and Gesture". In Emmorey, R. and Judy, S.H. (eds.) *Language, Gesture and Space*. New Jersey: Hillside, 63-85.
- McNeill, D. (1992). *Hand and Mind*. The University of Chicago Press.
- Núñez, R. & Sweetser, E. (2006). "With the future behind them: Cognitive evidence from Aymara language and gesture in the crosslinguistic comparison of spatial construal of time". *Cognitive Science*, 30: 1-49.
- Posner, R. (2004). "Everyday Gesture As a Result of Reutilization". In Rector, M. et al (eds.) *Gesture. Meaning and Use*. Universidade Fernando Pessoa, 217-230.
- Sweetser, E. (2007). "Looking at space to study mental spaces co-speech gesture as a crucial data source in cognitive linguistics". In Gonzalez-Marquez, M. et al. (eds.) *Methods in Cognitive Linguistics*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 201-224.